TÜRKÇEYLE DİRİLEN BEYİTLER

Cemal Kurnaz

Medeniyet değişimi çeviri ve taklit ile başlar. Yeni bir enstrümanı öğrenmek gibi bir şeydir bu. Her sanatçı yürümeyi emekleyerek öğrenir. Sonradan gelenler, onların ayak izine basarak ilerler.

İran edebiyatını taklit ile başlayan divan edebiyatı 15. yüzyıla geldiğimizde kendi sesini bulmaya başlamıştır. Şehirli Türkçesini, atasözleri, deyimler ve halk söyleyişlerini kullanma eğilimi Kasım Paşa ile artmış, Necati Bey ile kemale ermiştir. Kendisinden sonra gelen 16. yüzyıl şairlerinin tamamı onun yolundan gitmiştir. Bu anlayış Bâki ve Şeyhülislam Yahya üzerinden Nedim'e ulaşacaktır. Şairler, sağlam cümle yapısını bu dil anlayışıyla birleştirerek şiiri tamamen yerli ve millî bir yapıya kavuşturmuşlardır.

Aruzu bir enstrümana benzetecek olursak zaman içinde bu enstrümanın birinci sınıf virtüözlerinin yetiştiğini söyleyebiliriz.

Divan şiiri Türkçenin en önemli kaynakları arasında yer alır. *Tarama Sözlüğü*'ndeki örneklere bakacak olursak onun bu bakımdan ne kadar zengin olduğunu görürüz. Divan edebiyatı metinleri olmasaydı dilimiz ve edebiyatımızda büyük bir boşluk doğacağı açıktır.

Necati'den hemen sonra yaşamış olan Zâtî, onun yolundan giderek gücünü Türkçe söyleyişlerden alan şiirleriyle dikkati çekmiştir. Bunlar hem Türkçeyle dirilen hem de Türkçeyi dirilten beyitlerdir.

*

Divan şiirindeki aşk olayı âşıkla sevgili arasında geçen bir çeşit anonim hikâye gibi kurgulanmıştır. Bu hikâyede anlatıcı görevini üstlenen âşık/şair de onu, daha önce söylenmemiş sözlerle anlatma çabası içindedir. Sevgili güzel değil, en güzeldir, "hüsn-i mutlak"tır. Türkünün "Doyulur mu, doyulur mu?" dediği gibi, âşık da ona bakmalara doyamaz. Şöyle der: Keşke gücüm yetse de vücudumda yüz bin göz

meydana getirsem, güzelliğini günde bin kez onlarla seyredebilsem. Buradaki "anlarla" kelimesindeki "ân" aynı zamanda güzellik demektir:

Kâdir olsam tende yüz bin dîde peydâ eylesem
Günde bin kez hüsnün anlarla temâşâ eylesem

Şair; sevgilinin, gülümseyince iki yanağında oluşan gamze çukurlarını denizdeki girdaba benzetmekte ve gönül gemisini o girdaba düşürdüğünü söyleyerek özgün bir söyleyişe yer vermektedir.

Beyti daha iyi anlayabilmemiz için "âb" kelimesinin bilinen su anlamı yanında diğer anlamlarını da iyi bilmemiz gerekir. Yanağın vasfı olarak tarif edilen "bir içim su" duru güzelliğini, tazelik ve taravetini, parlaklığını göz önüne getirmeye çalışalım. Bu konuda belki de Mütercim Âsım Efendi bize yardımcı olabilir: *Gül-çehre mahbûbların cemâllerinde bir hâlet-i rûhâniye ve bir keyfiyet-i mâneviyedir ki ne lisân ile tâbir ve ne kalem ile tahrîr ve takrîr olunur. Ancak, müşâhede-i zevk-i selîm ve mükâşefe-i tab'-ı müstakîmle mâlûm olur. Elhâsıl vicdânî bir mânâdır.*

Çukurlandı âb-ı izârun gülerken
Düşürdü o girdâba gönlüm gemisin[1]

Peri gibi güzel sevgili, "Bir gün geceleyin düşüne gireyim." diye müjdeleyince, nice yıllar geçtiği hâlde sevincinden âşığın gözüne uyku girmemiştir:

Ayıtdı ol perî bir gün düşüne gireyin bir şeb
Sevincimden nice yıllar geçiptir görmedim uyhu[2]

Sevgiliye kavuşmanın yolu canından, benliğinden geçmektir. Peri yüzlü sevgili de, "Yolumda can veren bana kavuşur." demiştir. Âşık ne yapsın? "Senin bu sözün adam öldürür." diye cevap verir. Bu deyimin iki anlamı vardır. Birincisi "Olacak şey değil; bu söz adamı kahreder." demektir. Diğeri ise "Sana kavuşmak için canını seve seve verir." anlamındadır:

Der imişsin cân veren yolumda erer vaslıma
Ey perî-peyker senin bu sözün âdem öldürür[3]

Senli benli, konuşma hâlinde muhatabına "merhaba" diyerek söze başlayan şu beyte bakalım. Kiminle konuşuyor şair? Sevgilinin kokusuyla. "Merhaba koku!" Böyle bir söz normalde yadırganır. Ama bu, gönül alıcı sevgilinin saçının kokusudur ve kişileştirilerek muhatap alınmıştır.

---

1 Nev'î'nin de benzer bir beyti vardır: *Âb-ı ruhunu hande ile kıldı girih-gîr/Ol gonca-dehen bağladı bir gûne letâfet.*

2 Şair bu buluşunu beğenmiş olmalı ki başka bir bağlamda tekrarlar. Bu kez gerekçesi farklıdır. Düşündeki sevgiliyi rakiple görürüm korkusuyla gözleri bir an bile uykuya meyletmez: *Nâ-gehân düşde seni ağyâr ile görem diyü/ Gözlerim meyl eylemez bir lahza uyhudan yana.*

3 Kefeli Hüseyin Efendi'nin de benzer bir beyti vardır: *Demiş dilber bana can veren olur vaslıma mahrem*/İşiden gerçek anlar ânı nice ölmesin âdem.

Sevgili âşıkla aynı düzlemde bulunmaz. Onun sarayı gökler katında, erişilmez bir yerlerdedir. Bu yüzden onu görmek mümkün değildir. Ondan ancak bir haberci haber getirebilir. Gelenekte bu görev (veya imtiyaz) sabah yeline verilmiştir. Doğudan esen bu rüzgâr, sevgilinin saçlarında gezinip onun kokusunu âşığın bulunduğu yere kadar getirir. Bu da az rastlanan bir durumdur.

Bu gibi hâllerde halkın söylediği bazı sitem sözleri vardır. Mesela, "Efendim, siz buralara gelir miydiniz? Hangi dağda kurt öldü? Ayağınıza sıcak sular mı dökelim?" gibi. Şair, bu sözlerden, divan şiiri estetiğine en uygun olanı tercih etmiştir: "Hangi yeller esti de bu yana geldin?" Çünkü sevgilinin saçının kokusunu getiren rüzgârdır. Bu bir istifhamdır. "Sabah yeliyle geldim." gibi bir cevap beklenmez.

Bu yüzyılda üçlü tamlamalar pek görülmez. Şair "bûy-i zülf-i dil-rübâ" sözünü, saçın zincir gibi halkalar şeklinde uzayıp gidişini hissettirmek için özellikle tercih etmiştir.

Merhabâ ey bûy-i zülf-i dil-rübâ
Kangı yeller esdi geldin bu yana

Divan şiirinde "kûy" aynı anlamda ise de köyden söz eden beyitlerin sayısı azdır. Zâtî, klasik sevgili tipinin dışında, sevgiliyi ay yüzlü bir köy güzeli olarak anlatır. O aya benzeyen sevgiliyi "iki evli" küçük bir köyde gezinirken görse, o köy âşığa, yüz mahalleden oluşan eşsiz bir şehir gibi görünür:

Seyr ederken iki evli köyde görsem ol mehi
Bana ol köy yüz mahalle bî-bedel bir şehr olur

Uzun yıllar halifenin oturduğu şehir olarak bilinen Bağdat, masallara, "Bağdat gibi diyar olmaz." gibi nice sözlere konu olmuştur. Daha sonra Moğollar tarafından yakılıp yıkılınca bu facia hafızalara kazınmıştır. Şair, bir zamanlar Bağdat gibi mamur olan gönlünün harap olup "iki evli bir köy"e döndüğünü anlatırken, toplumun hafızasında canlı olan bu bilgilere yaslanır:

İk'evli bir köye döndi halîfe-i feraha
Harâba vardı o Bağdâd gördüğün gönlüm

Şehirli olmak ayrıcalıktır. Sevgili de giyimi kuşamı, görgüsü, nezaketi bakımından şehirli bir güzeldir. Şair, bu hususu belirtmek için şöyle der: Ey hilal kaşlı sevgili, kişi ay gibi on iki ay bütün şehirleri arasa yine de senin gibi şehirli bir güzel bulamaz. Burada "şehr" kelimesinin aynı zamanda zaman dilimi olarak ay anlamında olduğu hatırlanmalıdır:

Bulunmaz ey hilâl-ebrû kamer-ruh senin kadar şehrî
Arasa meh gibi on iki ay âdem kamu şehri

Peri, bir masal yaratığıdır. İnanışa göre olağanüstü güzeldir. Bu bakımdan sevgili ona benzetilir. "Peri-zâd", peri çocuğu, genç peri anlamındadır. Periler insanlara görünmezler. Nadiren görünecek olsalar, aşırı güzelliklerinden dolayı görenlerin çarpılacağına inanılır. Bu yönüyle cin inanışıyla birleşir ve korkuyla karşılanırlar.

Deliler çeşit çeşittir. Akılları perdelendiği için normal insanlar gibi davranmazlar. Genellikle harabelerde yatıp kalkarlar. Yerli yersiz gülerler.

Zâtî şu beytinde, peri ve deli unsularını bir araya getirerek, korku filmlerindeki efekti hatırlatan bir atmosfer çizer. Deliler âşığın hâline gülmektedir. Demek ki âşığın hâli, delileri bile güldürecek kadar kötüdür. Viranelerde, sürekli olarak nereden geldiği belli olmayan kahkahalar yansımaktadır. Burada "perî-zâd" kelimesi de anılarak atmosfer daha da gizemli hâle getirilmiştir:

Güldügiyçün hâlüme kah kah benim dîvâneler
Yansılarlar ey perî-zâd anları vîrâneler

Fuzûlî'nin, âşığın kimsesizliğini anlatan şu beyti meşhurdur:

Ne yanar kimse bana âteş-i dilden özge
Ne açar kimse kapım bâd-ı sabâdan gayrı

Onun bu beyti Necati Bey'e naziredir. Fuzûlî'nin, bir yandan Çağatay ve Azerbaycan sahasını bir yandan da Anadolu şairlerini yakından takip etmesi üzerinde durulması gereken bir durumdur. İletişimin kervanlarla sağlandığı bir çağda, bu geniş coğrafyadaki kültür etkileşimi oldukça etkileyicidir:

Beni ağlan beni kim üstüme gelmez ölücek
Bir avuç toprağ atar bâd-ı sabâdan gayrı

Zâtî şüphesiz ki Necati'nin şiirinden haberdardır. Aynı dönemde yaşamış olan Fuzûlî'nin şiirlerini de okuduğu anlaşılmaktadır. Aşağıdaki beytin ilk mısraSı Fuzûlî'ninkiyle hemen hemen aynıdır. Âşık öylesine yalnızdır ki, kapısını sabah yelinden başka açan olmaz. Ölünce de arkasından ağlayacak kimsesi yoktur. Ağlarsa ancak bulut ağlar:

Sabâdan gayrı kimse ben garîbin kapısın açmaz
Buluttan gayrı kimsem yok ölürsem üstüme ağlar

"Kara dağ" ifadesi *Dede Korkut Hikâyeleri*'nden beri şiirimizde yaygın olarak görülür. Buradaki "kara" kelimesi renk bildirmesi yanında, bir duyguyu şiddetlendirmek için de kullanılır. Âşığın gönlü sürekli sevgilinin gamıyla yüklüdür. Bu bakımdan başı dumanlı kara dağlara benzer:

Gamından her zamân hâlî değil dil
Kara dağ gibi olmaz dumansız[4]

Divan şiirindeki âşıklık alametlerinden biri de "dâğ" denilen göz göz yuvarlak yaralardır. "Dâğ yakmak" ifadesinden anlaşılacağı üzere bu yaralar kızgın demirle dağlanmış gibi düşünülür. Yaralar ne kadar çoksa çekilen acı ve aşkın samimiyeti o kadar güçlü sayılır. Zâtî burada, hiçbir şairin yapmadığı bir benzetmeye başvuruyor, yaralı vücudunu aynası çok bir aynacı dükkânına benzetiyor:

4 Âşık Veysel'in şu mısraları da benzer bir söyleyişe yer verir*: Ey gönül gamından etme şikâyet/Yüce dağlar gurur duyar karından.*

Işkına şol denlü yaktık dâğı cânâ cismimiz
Döndü bir mir'âtı çok âyîneci dükkânına[5]

Eskiden mektuplar rulo aline getirilir ve iplikle bağlanırdı. Diğer yandan, yapacağı bir işi unutmamak için yüzük parmağını değiştirmek veya parmağa iplik bağlamak gibi uygulamalar günümüzde de vardır. Şair, mektubun iplikle bağlanmasını hüsnütalil ile yorumlar. Gönderdiği mektup, sevgiliye kendinden söz etmeyi unutmasın diye parmağına iplik bağlamıştır. Kara yazılı; "bahtsız, talihsiz" anlamındadır. Aynı zamanda mektubun siyah mürekkeple yazılmasını da ima etmektedir:

Ben kara yazılıyı yanında yâd etsin diye
Nâmenin ey dost iplik bağladım barmağına

Şu beyitten ise, aşk mektuplarına kırmızı iplik bağlandığı anlaşılmaktadır. Âşık, mektubunu kan ağlayarak yazmıştır. Gözleri ağlamaktan kan çanağına dönmüş, mektuba kırmızı iplik yerine gözlerinin kanlı damarlarını sarmıştır:

Mektuba dolanan kızıl iplik değil ey dost
Sardım anı ben gözlerimin kanlı regi ile

"Başını çevirmek" deyimi bugün "başını döndürmek" şeklide kullanılır. "Bir şeyden çok etkilenmek", "bayılacak gibi olmak" gibi anlamlardadır. Birileri âşığa "Güzeller başını döndürür." demiş; dedikleri bir bir gerçekleşmiştir. Şair, bu durumu, "başını çevirmek, başına gelmek" deyimleriyle anlatır. 'Döne döne' ikilemesi hem dönme eyleminin sürekliliğini hem de bir olayın tekrar tekrar oluşunu ifade eder:

Derlerdi güzeller çevirir başını âşık
Dedikleri hep başıma döne döne geldi

Halk arasında, bir amacı olmaksızın ortalıkta dönüp duran insanların hâlini anlatmak için söylenen bazı sözler vardır: "Düğün evini bilmez, kap tangırtısına gider. Düğün evini bilmez, samanlığa kaşık taşır." gibi. Zâtî'nin şu beytinden, bu sözün o çağda Balıkesir'de de kullanıldığını öğreniyoruz:

Her kim ki vasl-ı yâr içün içmez doluları
Düğün evini bilmez o kimse çanak taşır[6]

"Rakib" (ağyâr), divan şiirindeki aşk sistematiğinde, sevgiliyle âşık arasındaki "üçüncü şahıs"tır. Zâtî, onu çok özgün benzetmelerle anar.

---

5 Şair bu imajı başka beyitlerde de kullanmıştır. Üzerinde aynaya benzer yuvarlak şekiller bulunan tavusu, aynası çok bir aynacı dükkânına benzetir. Bütün duvarları aynalarla kaplı bir dükkân. Bilenler bilir, karşılıklı aynalar birbirinin görüntüsünü tekrarlar ve aynaların içinde derinleşen sıra görüntüler oluşur. Zâtî, gerçek hayattan gözlemlediği bu görüntüyü şiirine taşımıştır: *Bâğa gel tâvûsun et cânâ nazar cevlânına/Döndü bir mir'âtı çok âyîneci dükkânına*.

6 Aynı sözü Figânî'de de görmekteyiz: *Bilmez düğün evini çanak taşır ol kişi/Benzer der ise eşiğine çarh-ı zer-nigâr*.

Eskiden kadınların şehirlerde tek başına dolaşması uygun görülmezdi. Bunun istisnası bayram günleridir. Sevgili, nevruzda bayram yerinde yanında biriyle gezintiye çıkmıştır. Bu, bir "rakib âşık" olabileceği gibi, sevgiliyi kollayıp gözeten bir yakını, dadısı da olabilir. İster öyle ister böyle, o âşığın sevgiliye yaklaşmasına engel olan bir kişidir. Sevgilinin sürekli onunla birlikte görünmesi âşığı çileden çıkarır. Dünyası kararır, gündüzü gece gibi olur. "Gecemle gündüzüm oldu beraber" sözüyle bu duyguyu anlattığı gibi, sevgiliyi gündüze, rakibi de geceye benzetmiş olur. Bu deyim aynı zamanda nevruzda gece ile gündüzün eşitlenmesini de ifade eder. "Yine" kelimesi her iki olaydaki döngüyü vurgular:

Nev-rûz erip ağyâr ile seyr eyledi dilber
Gecemle gündüzüm oldu benim yine berâber

Âşığın başı "rakib" ile derttedir. Onun sevgilinin yanında görmeye dayanamaz. Geleneğin kendine verdiği anlatıcılık imtiyazını kullanarak onu en kötü şekilde tasvir ederek intikamını alır. Sevgiliye, "Rakibin kûyunda ne işi var?" diye sorar. O da, "Bostanlara eşek başından korkuluk konması âdettir." diye cevap verir.

Burada anlatılanın gerçekle ilgisi yoktur. Tamamıyla âşığın bir kurgusudur. Gelenekte sevgilinin âşıkla konuşacak şekilde yakınlaşması ve onu muhatap alması söz konusu değildir. Zâtî, okuyana tebessüm ettirecek şekilde, "rakib" tiplemesini daha önce söylenmemiş özgün bir şekilde anlatmıştır. "Oyuk" kelimesi, bugün de bazı yöre ağızlarında korkuluk anlamında kullanılmaktadır. Nazar değmemesi veya yabani hayvanları, kuşları korkutmak amacıyla bostanlara korkuluk asılması bilinen bir uygulamadır:

Dedim rakîb n'eyler kûyunda dedi dilber
Olur eşek başından bûstânlara oyuklar

Âşığa rakibin çok güzel yemek yaptığını söylemişlerdir. O da, "Allah, helvasından, aşından bize de nasip etsin." diye cevap vermiştir. Doğru mudur bu? Sanmam. Yine özgün bir kurgu. Zâtî'nin nüktedanlığını gösteren özgün bir söyleyiş:

Hûb ni'met bişirir dediler ağyârı bana
Hak nasîb eyleye halvâsı ile aşından

Divan şiirinin "kötü adamları", "rakib" ve "zâhit"tir. Âşık rolündeki anlatıcı, geleneğin verdiği yetkiye dayanarak "rakib" ve "zâhit"i bütün olumsuz özelliklerin üzerinde sergilendiği bir konu mankenine dönüştürür. Onları kendi özelliklerini yüceltmede araç olarak kullanır. Kendisi âşıklığın bütün meziyetlerine sahip bir anlatıcı olarak, "zâhit"i aşktan nasipsiz, günah işlemekten korkan, ikiyüzlü bir tip olarak karikatürize eder. Ona, güzellerden neden kaçtığını sorar. O da, "Ben ne zaman ateş yüzlü bir güzel görsem imanım gevrer." diye cevap verir. "İmanı gevremek" deyimi, "çok yorulmak veya bir şey karşısında kendini kaybedecek kadar etkilenmek" anlamındadır. İkinci anlam olarak da imanının tehlikeye girmesinden korkmak demektir:

Dedim ki zâhide niçün kaçarsın dil-rübâlardan
Dedi kim ben bir âteş-çihre görsem gevrer îmânım

Günlük hayatta kişinin övünmesi pek hoş karşılanmaz. Ancak kasidelerin "medhiye" bölümlerinde veya gazellerin mahlas beyitlerinde şairlerin şiirlerini övmesi hoş görülmüştür. Zâtî, bu münasebetle övünmek için ilginç bahaneler bulur. Bu beyitlerde, latifeleriyle tanınan şairin nüktedanlığı dikkati çeker. Devrinde üstat olarak kabul edilen şairin bu övünmeyi hak ettiği söylenebilir. Her ne kadar insanın kendini övmesi yakışık almazsa da, Zâtî'nin üslubu insanın aklını başından aldığı için elinde olmadan övünmektedir:

Kendiyi medh eylemek insâna düşmez gerçi kim
Şîve-i şi'rim benim âdemde komaz ihtiyâr

Zâtî, *Divan*'ını, yeni yetme bir güzele benzetir. Bilindiği gibi, ayva tüyleri güzelliği bozan bir unsur olduğundan tıraş edilir. "Tıraş etme"nin bir başka anlamı da başkasının şiirini aşırmadır (intihal). Zâtî'nin şiirleri o kadar güzeldir ki çağdaşı şairler şiirlerini onları tırtıklayarak yazmaktadır:

Dîvânın oldu Zâtî bir dil-rübâ-yı nev-hat
Şâ'irleri zamânın andan eder tırâşı[7]

Müminler, onun mecazi aşkı konu alan şiirlerini bile, Dört Halife'yi sevdiği için ilahi niyetine okumaktadırlar:

Çâr-Yârı sevdiğinçün cümle mü'minler okur
Her mecâzî şi'rini Zâtî ilâhîler gibi

İki âşık bir araya gelecek olsa, konuştukları ya o ay yüzlünün güzelliğidir ya da Zâtî'nin *Divan*'ıdır:

İki ehl-i şevk bir araya gelse söylenen
Yâ o mâhın hüsnüdür yâ Zâtî'nin dîvânıdır

Zâtî, Necâtî mektebinde yetişen ilk büyük şairdir. Şiirlerinde Türkçenin bütün inceliklerini çok zengin örneklerle ortaya koymuş, daha hayatta iken üstat olarak anılmaya hak kazanmıştır. Onun şiirleri Türkçe söz varlığı bakımından önemli birer kaynaktır. Divanını bu gözle okuyanlar, bizim söylediklerimizden çok daha fazlasını bulacaktır.

7 Hayâlî Bey'in de şöyle bir beyti vardır: *Zahîr'in arkasından müste'âri câmesin almaz/ Tırâş etmez o gayrılar gibi dîvân-ı Selmâ''*ı.